

روش شناسی غزالی در علوم قرآنی
(جواهر القرآن و احیاء علوم الدین)

مؤلف: فاطمه محمدی رحیمی

عنوان و پدید آورنده: روش شناسی غزالی در علوم قرآنی (جواهرالقرآن و احیاء علوم الدین)/ فاطمه

محمدی رحیمی

مشخصات نشر: تهران: اندیشه عصر، ۱۳۹۵

مشخصات ظاهری: وزیری

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

موضوع: غزالی، محمدبن محمد، ۴۵۰-۵۰۵ق-دیدگاه درباره قرآن--احیاء علوم الدین--نقد و تفسیر

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۲۱-۰۱۴-۰

رده بنوی کنکره: ۱۳۹۵ ۹۰۴۲۳۹۸ ج۴ع/ BP۲۴۷/۳۵

رده بنوی دبیری: ۲۹۷/۱۸

شماره ثبت: ۴۲۰۷۹۳۷ ملی: ۴۲۰۷۹۳۷

📖 نام کتاب: روش شناسی غزالی در علوم قرآنی (جواهرالقرآن و احیاء علوم الدین)

✍ مولف: فاطمه محمدی رحیمی

✪ ناشر: اندیشه عصر

✪ شمارگان: ۵۰۰ جلد

✪ نوبت: چاپ اول-۱۳۹۵

✪ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۲۱-۰۱۴-۰

✪ قیمت: ۹۰۰۰ تومان

مرکز پخش: تهران- میدان انقلاب- ابتدای خیابان آزادی- ویرای سینما مرکزی-

بازار بزرگ انقلاب- طبقه زیر همکف- پلاک ۹

تلفن ۶۶۹۱۴۳۰۱-۶۶۴۲۴۶۱۷

www.andisheasr.com

پیش گفتار.....	۱
مقدمه.....	۲
محدودیت تحقیق.....	۴
گزارشی از کتاب.....	۴
فصل اول:.....	۶
الف- شرح حال و سوانح حیات غزالی.....	۶
۱- بررسی آثار شرح حال نویسان غزالی.....	۸
۱-۱- گزارش تاریخی متقدمان.....	۸
۱-۲- گزارش تاریخی معاصران.....	۱۰
۲- غزالی یا غزالی؟.....	۱۱
۳- سوانح حیات غزالی.....	۱۲
۳-۱- مروری بر دوران حیات غزالی.....	۱۷
۳-۲- مروری بر سفرها و اقامت‌های غزالی.....	۱۷
۴- تحول روحی غزالی.....	۱۸
۴-۱- مسأله اول: ترس غزالی از باطنیان.....	۲۱

- ۲-۴- مسأله دوم: ترس از برکیارق..... ۲۱
- ۳-۴- مسأله سوم: بازگشت غزالی به تدریس..... ۲۱
- ۴-۴- مسأله چهارم: عدم شرکت غزالی در جنگهای صلیبی..... ۲۲
- نتیجه گیری..... ۲۲
- ۵- استادان غزالی..... ۲۴
- ۶) شاگردان غزالی..... ۲۵
- ۷- ارزیابی اندیشه های غزالی..... ۲۷
- ۱-۷- مخالفان..... ۲۷
- ۱-۱-۷- مدافعان فلسفه..... ۲۷
- ۲-۱-۷- مخالفان فلسفه..... ۲۸
- ۳-۱-۷- فقهای حنفی:..... ۲۸
- ۴-۱-۷- باطنیان یا اسماعیلیان:..... ۲۸
- ۵-۱-۷- مخالفان / حیات علوم الدین:..... ۲۹
- ۲-۷- موافقان..... ۳۰
- ب- تألیفات غزالی..... ۳۱
- ۱- بررسی پژوهشهای انجام شده درباره تألیفات غزالی..... ۳۱
- ۲- دسته بندی موضوعی آثار غزالی..... ۳۳
- ۳- تألیفات قرآنی غزالی..... ۳۴
- ۳-۱- تفسیر یاقوت التاویل..... ۳۵

۳۶..... ۳-۲- حقیقه القرآن

۳۶..... ۴- معرفی اجمالی احیاء علوم الدین

۳۹..... ۵- معرفی اجمالی جواهر القرآن

۴۱..... فصل دوم:

۴۱..... آداب تلاوت قرآن

۴۲..... ۱- آداب عاهلی

۴۲..... ۱-۱- وزنی قاری

۴۳..... ۱-۲- تلاوت

۴۳..... ۱-۳- میزان تلاوت

۴۳..... ۱-۴- رسم الخط قرآن

۴۵..... ۱-۵- ترتیل با تفکر

۴۵..... ۱-۶- قرائت توأم با گریه

۴۶..... ۱-۷- آیات سجده دار

۴۷..... ۱-۸- ذکر قبل از قرائت

۴۸..... ۱-۹- بلند خواندن

۴۹..... ۱-۱۰- تلاوت با صدای خوش

۴۹..... ۲- آداب باطنی

۵۰..... ۲-۱- درک عظمت کلام الهی

۵۰..... ۲-۲- درک عظمت متکلم

- ۵۱..... ۳-۲- حضور دل و ترک حدیث نفس
- ۵۲..... ۴-۲- تدبیر
- ۵۲..... ۵-۲- محورهای آیات قرآن
- ۵۲..... ۱-۵-۲- صفات خدا
- ۵۴..... ۲-۵-۲- افعال خدا
- ۵۵..... ۳-۵-۲- احوال انبیاء
- ۵۵..... ۴-۵-۲- احوال تکذیب کنندگان
- ۵۷..... ۶-۲- کذب موانع فهم
- ۵۷..... ۱-۶-۲- مانع اول: تأمل قاری در ادای مخارج حروف
- ۵۷..... ۲-۶-۲- مانع دوم: تقلید و تعصب
- ۵۸..... ۳-۶-۳- مانع سوم: اصرار بر گناه
- ۵۹..... ۴-۶-۲- مانع چهارم: مخالفت با تفسیر به رأی
- ۵۹..... ۷-۲- خویشتن را مخاطب آیات دانستن
- ۶۰..... ۸-۲- تأثیرپذیری از آیات قرآن
- ۶۳..... ۹-۲- ترقی و طی درجات
- ۶۴..... ۱۰-۲- دوری از برترانگاری
- ۶۶..... فصل سوم:
- ۶۶..... ۱- جایگاه علوم قرآنی در عصر غزالی
- ۶۹..... ۲- فضایل قرآن
- ۶۹..... ۱-۲- فضایل کلی قرآن

- ۷۰..... ۲-۲- فضایل سوره‌های خاص
- ۷۲..... ۲-۲-۱- فضیلت سوره حمد
- ۷۵..... ۲-۲-۲- فضیلت آیه الکرسی
- ۷۷..... ۲-۲-۳- فضیلت سوره اخلاص
- ۷۸..... ۲-۲-۴- فضیلت یس
- ۷۸..... ۳- گنجهای پنهان از دیدگاه غزالی
- ۷۹..... ۳-۱- باقوت و مرم
- ۷۹..... ۳-۲- تریاک اکبر
- ۸۰..... ۳-۳- مشک اذفر
- ۸۰..... ۳-۴- عود
- ۸۰..... ۴- مقاصد قرآن از نظر غزالی
- ۸۱..... ۴-۱- مقصد اول
- ۸۱..... ۴-۱-۱- معرفت ذات خدا
- ۸۲..... ۴-۱-۲- معرفت صفات خدا
- ۸۲..... ۴-۱-۳- معرفت افعال خدا
- ۸۳..... ۴-۲- مقصد دوم: شیوه حرکت در مسیر خدا
- ۸۵..... ۴-۲-۱- گفتگوهای کفار و مجادله آنان با خدا
- ۸۶..... ۴-۲-۲- شناخت منزلگاهها
- ۸۷..... ۴-۳- مقصد سوم: شناخت کامل از سرنوشت انسان
- ۸۷..... ۴-۳-۱- احوال بندگان

- ۴-۴- فایده این رمزها ۸۸
- ۵- قواعد مهمی که مفسر به شناخت آنها نیاز دارد ۸۹
- ۵-۱- ایجاز به حذف و اضممار ۹۰
- ۵-۲- منقول منقلب ۹۵
- ۵-۳- اطناب ۹۵
- ۵-۴- تقدیم و تأخیر ۹۶
- ۵-۵-۱- مبهم ۹۸
- ۵-۵-۱- مبهم در المله ۹۹
- ۵-۵-۲- مبهم در حرف ۱۰۲
- ۵-۶- تدریج در بیان ۱۰۲
- ۶- رتبه بندی علوم دینی از دیدگاه غزالی ۱۰۳
- ۶-۱- علوم صدف یا پوسته ۱۰۳
- ۶-۲- علوم لباب ۱۰۵
- ۶-۲-۱- طبقه اول - طبقه سفلی ۱۰۵
- ۶-۲-۲- طبقه دوم - طبقه علیا ۱۰۷
- فصل چهارم: ۱۰۹
- ۱- مقدمه‌ای درباره‌ی تفسیر ۱۰۹
- ۲- غزالی و تفسیر به رأی ۱۱۴
- ۳- تفسیر علمی و ارتباط آن با دیدگاه‌های غزالی ۱۱۹

۱-۳- تعاریف تفسیر علمی	۱۱۹
۲-۳- رویکرد غزالی در تفسیر علمی	۱۲۰
۳-۳- بررسی آراء منتقدان غزالی	۱۲۳
۴- تأویل قرآن از نگاه غزالی	۱۲۵
۱-۴- معنای تأویل و ارتباط آن با تفسیر	۱۲۵
۲-۴- قرآن و تأویل	۱۲۶
۱-۲-۴- فیت نتیجه کار	۱۲۶
۲-۲-۴- حقیقت آیات قرآن و دستورات الهی و خبر قیامت و جزای اعمال	۱۲۷
۳-۲-۴- تعیین مراد از نص خداوند از آیات مشابه	۱۲۷
۴-۲-۴- تعبیر خواب، خوانگاری	۱۲۸
۵-۲-۴- راست آمدن، تحقق یافتن	۱۲۹
۳-۴- بررسی رابطه تأویل و تعبیر خواب	۱۲۹
۴-۴- نگاه غزالی در تأویل قرآن با توجه به «واهر القرآن»	۱۳۱
۵-۴- راهکار غزالی برای کشف و شهود	۱۳۴
منابع عربی و فارسی	۱۳۶
فهرست منابع انگلیسی	۱۴۲
Abstaraction	۱۴۳

پیش گفتار

مسلمانان صدر اسلام پس از آشنایی با قرآن، دغدغه فهم قرآن را داشتند، فهمی که مقصود خداوند را در برگیرد. آنان با بهره گیری از دانش های علوم قرآنی و تفسیر در صدد دریافت این هدف بودند.

محمد غزالی (د ۵۰۵) از اندیشمندان قرن پنجم هجری در این زمینه می کوشد تا راهنمای مناسبی برای فهم قرآن باشد. او در بخشی از احیاء علوم الدین برای دریافت مفاهیم قرآنی، آداب ظاهری و باطنی را بیان کرده تا خواننده را متوجه مقام و منزلت قرآن و متکلم کند. او در این کتاب با دیدگاه خاصی از احادیث پیاه را که (ص) و ائمه به ویژه حضرت علی (ع) مدد جسته است. به همین دلیل مورد سرزنش هم مسلکان خویش قرار گرفته است. استدلال غزالی در تفسیر به رأی به گونه ای خاص نمود پیدا می کند به طوری که گروهی از شیعیان وی را خراف سبزی برای تفسیر صوفیانه قرآن می دانند.

غزالی در جواهرالقرآن از خواننده قرآن می خواهد که از تفسیر ظاهری عبور کرده و به لایه های عمیق قرآن سفر کند. وی در راه تفهیم دایه های بنوئی قرآن، گنجهای قرآن (یا همان جواهرالقرآن) را به خوانندگان معرفی می کند. غزالی دستیابی به این گنجها را همان مقاصد قرآن می داند. این مقاصد قرآن، مغز قرآن و مقصود خداوند است که مسلمانان همواره به دنبال آن بودند.

پژوهشگران مسلمان و غیرمسلمان همیشه درصدد دریافت مفاهیم پیچیده و غامض قرآن بودند. دانش تفسیر و علوم قرآنی به معنای مصطلح امروزی، برای روشن کردن این مفاهیم پدید آمد. در طول سالیان متمادی، قرآن پژوهان متعددی در این زمینه، تألیفاتی را نوشته و هر کدام نقش خاصی در این علوم داشتند. پژوهشگران معاصر نوشته‌های آنان یا مطلبی را از آنان نقل می‌کنند.

در این میان، محمد غزالی در قرن پنجم هجری پا به عرصه ظهور می‌گذارد. او در آثارش توجه خاصی به قرآن داشته است. این کتاب در صدد گردآوری و عرضه روش و اندیشه‌های قرآنی غزالی است. بر همین مبنا، دو کتاب *احیاء علوم الدین* و *جواهر القرآن*، مورد بررسی قرار گرفته است.

غزالی فقیه و متکلم پس از ترمذی، روحی، کتاب *احیاء علوم الدین* را می‌نویسد که اعتراضات زیادی را در پی داشت. انگیزه او از تألیف این کتاب، به حاشیه رفتن اخلاق در میان طبقه فقه‌های آن روزگار بود. جالب این که احیای که بر از مضامین اخلاقی قرآنی است به دستور علمای وقت، سوزانده می‌شود. علل و انگیزه‌های نفرت از این کتاب موضوعی قابل تأمل است.

غزالی در ربع اول از همین کتاب در بخش اسرار و آداب تلاوت قرآن، "به آیات الهی با نگاهی عمیق که سرشار از معنا و مفهوم پرداخته است. غزالی در همین بخش به تفسیر رأی می‌پردازد و تفسیر به رأی را با اصول و مبانی خاص خود می‌پذیرد.

اثر دیگر غزالی که در این کتاب به آن پرداخته شده است، *جواهر القرآن* است. او در این کتاب همانطوری که از نامش برمی‌آید، از جواهرات قرآنی پرده برمی‌دارد و بسیاری از مفاهیم قرآنی را رمزگشایی می‌کند. برخی محققان از ادعاهای غزالی در این کتاب به اندیشه تفسیر علمی رسیده‌اند چنانکه در دهه‌های گذشته این نوع تفسیر در میان مفسران از جایگاه خاصی برخوردار بوده است و عموماً پایه‌گذاری آن را به غزالی نسبت داده‌اند.

در این کتاب روش و اندیشه‌های غزالی درباره علوم قرآن و تفسیر، طرح و در بوته نقد و بررسی قرار می‌گیرد. مهمترین سؤالات که این کتاب در پی پاسخگویی به آنهاست عبارتند از اینکه:

آیا غزالی در مسیر علوم قرآنی گامی مؤثر برداشته است؟ دانش‌ها و گرایش‌های وی در برداشت‌های تفسیری او چه تأثیری داشته است؟ دیدگاه غزالی درباره تفسیر به رأی چیست و چه ارتباطی با تفسیر صوفیانه دارد؟ مقصود غزالی از *جواهرالقرآن* چیست و چگونه آنها را تبیین می‌کند؟

دیدگاه غزالی درباره آیات علمی چه ارتباطی با تفسیر علمی دارد؟

در پاسخ به این پرسش‌ها می‌توان فرضیه‌هایی را برشمرد که در کتاب حاضر سعی در اثبات آنها داشته‌ایم. مهمترین اینها عبارتند از:

۱- آرای غزالی در دو کتاب *جواهرالقرآن* و *احیاء علوم الدین* در برخی از کتابهای علوم قرآنی در سده‌های بعدی دیده می‌شود. از جمله آنها می‌توان به کتاب *الاتقان* اشاره کرد. همچنین برخی مولفان نیز آرای او را بی‌آنکه ذکر ی از نام او کنند در آثار خود نقل کرده‌اند.

۲- غزالی در دوره‌ای از زندگی‌اش به تدریس و تالیف آثار پرداخته که دارای بلوغ فکری و علمی بوده است. البته او در آثار خود و امदार کلام اشعار و فقه شافعی و همچنین گرایش صوفیانه بوده است.

۳- همان‌گونه که خود غزالی در کتاب *الضمائم* و *الضلال* نوشته، حقیقت را در تصوف و عرفان یافته است زیرا که صوفیان به آموخته‌های خویش عمل می‌کنند لذا مطالبی از آنان بیان می‌کند و نیز در مواردی آنها را مورد انتقاد قرار می‌دهد. اما استدلال‌های او در *احیاء علوم الدین* معقولانه و دور از هر گونه تعصب است.

۴- به گفته ابوزید این تصویر پیچیده‌ای که غزالی از گنجهای قرآن ارائه می‌دهد صرفاً یک تمثیل ادبی و بلاغی نیست، بلکه معنا و شناختی کامل از متن قرآن به دست می‌دهد.

۵- و اما اندیشه غزالی در تفسیر علمی چیزی نیست که در میان طرفداران علوم قرآنی رواج دارد. تفسیر علمی رایج است. غزالی بیشتر بنا داشته بیان کند، عالمان علوم مختلف بر اساس رشته علمی‌شان بهتر می‌توانند به کنه افعال خداوند بپردازند تا سایر افراد.

پیشینه بحث

همان‌گونه که قبلاً بیان شد، محققان متعددی روش و اندیشه‌های غزالی را بیان نموده‌اند، اما گزارشی مبسوط و مدوّن با تحلیل به دست نیامده است، به جز یک پایان‌نامه که در سال ۲۰۰۱ م در دانشگاه اردن

واقع در کشور اردن دفاع شده است. عنوان این پایان‌نامه: *التفسیر و علوم القرآن فی مولفات الامام ابی حامد الغزالی دراسته و تحلیل به قلم حضر زکریا علی محمود* است. دسترسی به اطلاعات این پایان‌نامه به هیچ طریقی میسر نشد.

محدودیت تحقیق

با توجه به آنکه غزالی در اکثر تألیفات خود از آیات الهی استفاده کرده است و از طرفی دیگر با انبوه تألیفات وی، نیز تألیفات سایر اندیشمندان که راجع به اندیشه غزالی تحقیق کرده‌اند، با گستردگی و پراکندگی، جمع‌آوری و پیرو می‌شویم. این میدان وسیع اطلاعاتی و فرصت کم، عاملی شد تا فقط دو اثر غزالی به صورت عمیق و دقیق بررسی شود. در حالی که ارزش آن را داشته و دارد که آثار بیشتری از او مورد مطالعه قرار گیرد.

گزارشی از کتاب

فصل اول از دو بخش زندگی‌نامه: *تألی* و *تألیات* وی تشکیل می‌شود. می‌توان به صراحت گفت، از آنجایی که غزالی از شهرت خاصی برخوردار است، تمام مترجمان و مورخان نام او را در آثار خود ذکر کرده‌اند. بر همین مبنا در ابتدا یک تقسیم‌بندی کلی بیان شرح حال نویسان متأخر و معاصر انجام شده است تا در هر گروه، تألیف معتبرتر و اصیل‌تر معرفی و مطالب آن نقل شود. سپس گزارشی کامل و مبسوط از زندگی‌نامه غزالی بیان می‌شود. در بخش تألیفات به دلیل کثرت آثار غزالی و انتساب برخی از آثار به غزالی، گزارشی از پیشینه معرفی و بررسی آثار غزالی نقل و سپس بهترین یافته‌ها بیان می‌گردد. از آنجایی که این پایان‌نامه درباره علوم قرآنی است، آثار علوم قرآنی غزالی به صورت برجسته و جداگانه با توضیحات کامل در انتهای فصل ارائه می‌گردد.

فصل دوم به صورت خاص به بیان آداب و اصول تلاوت قرآن از دیدگاه غزالی می‌پردازد. در این فصل غزالی خوانندگان را دعوت می‌کند تا با آداب و اصول خاصی به تلاوت قرآن بپردازند تا بتوانند به اسرار نهفته در قرآن پی ببرند.

فصل سوم به اصول فهم قرآن و علوم قرآنی پرداخته می‌شود. این فصل مواردی که سبب بهتر فهمیدن

و فهماندن قرآن می‌شود، مطرح می‌گردد تا خواننده قرآن با آیات آن ارتباط برقرار کرده و در این زمینه رشد و ترقی کند. که عبارتند از: فضایل کلی قرآن، گنجهای پنهان، مقاصد قرآن، قواعد مهمی که مفسر به شناخت آن نیاز دارد و رتبه علوم دینی از دیدگاه غزالی.

فصل چهارم به بررسی تفسیر و تأویل از دیدگاه می‌پردازد. در این فصل آراء غزالی در تفسیر به رأی به طور کامل بیان می‌شود. قسمت بعدی که بحث و جدل را به همراه دارد، تفسیر علمی است. اینکه غزالی درباره آیات علمی چه مواردی را مطرح می‌کند که مبنای تفسیر علمی قرار می‌گیرد. در آخر این فصل اندیشه غزالی در تأویل و ارتباط آن با تعبیر خواب بیان می‌شود.